

УДК 883.008+10(09)

Іван Мозговий

Культурологічні проблематики і антична спадщина в творчості українських полемістів

Аналізується суперечливий процес розвитку вітчизняної літератури і філософії епохи українського "ренесансу", відображення в них протиборства полярних тенденцій, які виражали духовні пошуки і суспільні орієнтації діячів культури.

Ключові слова: полемісти, братства, антична спадщина, православ'я, католики.

Духовне пробудження доби Українського "ренесансу" (II іол. XVI – I пол. XVII ст.) започаткувалося за умов загострення соціально-культурної ситуації, спричиненої насамперед Люблінською унією (1569), котра закріпила перехід українських земель до складу Речі Посполитої, та унією Берестейською (1596), за якою була створена греко-католицька церква. І хоча остання теж постала як церква національна, проте розігрувана сусідами православна "карта" штовхнула Україну від віротерпимості до міжконфесійного розбрату.

Помітну роль у цей період ("золотий вік" українського православ'я) зіграла релігійно-полемічна література, тобто література відкритих листів, відозв, памфлетів, полемічних трактатів, яка стала однією з форм відображення визвольних змагань українського народу. До пас дійшло близько 140 полемічних творів, серед яких 80 написані католиками ії уніатами, а 60 – православними. Останні дають чітке уявлення про філософські погляди як діячів православної церкви, так і світських апологетів православ'я. Оскільки богослов'я на той час займало домінуюче становище порівняно з іншими галузями знаним, а філософія ще не набула самостійного значення, окремі філософські ідеї українських авторів виявилися розсіяними в їх богословсько-полемічних творах. Тобто, "зворотною стороною теологізації філософії були філософізація і раціоналізація самої теології" [3, с. 391].

Об'єктивні умови актуалізували два основні завдання православного богослов'я – обґрунтування віровчення і його захист від єзуїтської ії уніатської пропаганди. Але реалізація православним богослов'ям своїх завдань вимагала відповідного рівня освіти кадрів духівництва та проповідників. До того ж, школи, за словами митрополита – полеміста Сильвестра Косова (1647–1657), потрібні були для того, щоб "бідну Русь не називали дурною Руссю" [8, с. 178].

Діячі української культури здавна отримували освіту в західних університетах, проте це не могло компенсувати відсутності власних навчальних закладів. На той час, коли латинство мало десятки єзуїтських колегій, представникам яких були відомі всі тонкощі казуїстики, православні тільки починали знайомство з наукою і школою, тому релігійна освіта була в

такому занепаді, який можна охарактеризувати євангельським висловом: “Жнива великі, та робітників мало” (Мт. 9, 38). Не випадково відомий дидакал і ректор Київської братської школи Касіян Сакович (бл. 1578–1647) зазначав, що “в наш час у деяких місцях більш потрібні школи, ніж численні церкви без жодної школи” [5, с. 339]. Тому необхідно було не тільки розширити шкільну справу, але її якісно змінити сам зміст освіти, чому мало сприяти введення в шкільні курси філософії та богослов'я.

Від способу розв'язання цього питання залежало спрямування духовного розвитку України, її відношення до європейської спільноти. А це значить, що нав'язувана Україні дилема “Схід-Захід” на цей час набула особливої гостроти. І, звичайно, українські мислителі не були одностайними у підході до неї. Так, окремі представники демократичного табору дивилися на європейську науку як на здобуток багатих, як на щось чуже простолюдності. Передусім це властиво такій неординарній, але досить суперечливій постаті, як Іван із Вишні (бл. 1550 – бл. 1621), оцінка діяльності якого до недавнього часу була тендеційною і однобічною.

Будучи провідним демократом епохи, Іван Вишенський у своїй антилатинській кампанії часто впадає в крайність і висловлює несприйняття всієї західно-європейської культури, її освіти, філософії, літератури. Оскільки все світське, вважає мислитель, веде до втрати блаженства, “ліпше аза не знати, тільки б до Христа дотиснутись”, а значить, доцільніше “вивчити Часословець, Псалтир, Октоїх, Апостол і Євангеліє з іншими церковними книгами її бути простим боговгодником і вічне життя дістати, аніж досягнути Арістотеля і Платона і, називаючись у цьому житті мудрим філософом, зійти в геєну...” [1, с. 35].

Відірваний від Батьківщини, Іван Вишенський не завжди чітко усвідомлював духовні потреби свого народу. “Він довгий час не міг розібратися в тих нових явищах західноєвропейської культури, що напливали на Русь” [7, с. 103], тому в своєму відстоюванні православних традицій нерідко прагнув відкинути всі нові віяння її повернути люд до давньої “найчистішої” віри. У його світогляді дивовижно переплелися погляди суспільно-передові і релігійно-консервативні, новітні і традиційні, що не в останню чергу було зумовлене складністю духовних процесів на Україні. За словами М. Грушевського, Вишенський “застиг в своїм старовірстві. Воно було непрактичне, то значить – не відповідало інтересам національного життя. Воно було не продуктивне. Не мало нічого спільного і з духом дійсного християнства” [2, с. 92].

Не випадково земляки-сучасники в своїй більшості не погоджувалися з його поглядами на “самовдосконалення”, з його системою освіти. Проблема самозбереження народу вимагала підняття української культури до рівня культури панівної, польської, через використання кращих надбань духовною потенціалу Заходу. Треба було оволодіти зброєю суперника, а для цього – вийти за межі слов'яно-грецького типу культури, покінчити з однобічною візантійською орієнтацією. Ось чому освіта і вченість па Україні пішли не тим шляхом, яким бажав їх повести афонський інок. Консерватори на зразок

Івана Вишенського, що виступали проти латинської науки, не в змозі були зупинити похід західноєвропейської культури, яка ставала набутком кожної освіченої люднини. В кіп. XVI – XVII ст. пріоритетною для України стає орієнтація на Захід, тому хоча візантійські зв'язки ще зберігалися, застарілі ідеї сходили зі сцени. І їс сприяло прилученню вітчизняної культури до вищих Досягнень духу і входження її в орбіту світової філософії.

В результаті діяльності братств па Україні відкриваються школи, в яких слухачі отримували філософські знання, хоча спеціально філософія тут і не викладалася. Перші кроки у цьому напрямку були зроблені Львівською братською школою, з якою пов'язана діяльність полемістів Стефана Зизанія (Тустановського) (бл. 1570 – бл. 1624), Лаврентія Зизанія (Тустановського) (пом. бл. 1633), Кирила, Транквіліона-Ставровецького (пом. 1646). інших.

Ще помітнішу роль у духовному житті України кіп. XVI – поч. XVII ст. зіграв Острозький колегіум (який іноді називають “академією”), що був покликаний піднести освітній рівень православного духівництва з метою його ефективної протидії католицизму. Серед його діячів були полемісти Герасим Смотрицький (пом. 1594), Іов Княгиницький (бл. 1550 – 1621), Клірик Острозький (кін. XVI – поч. XVII), Василь Суразький (Малюшинський) (бл. 1550 – бл. 1620), Христофор Філалет (кін. XVI ст.), інші. Діяльність представників колегіуму проходила під впливом ідей ренесансного гуманізму. Правда, надбання ренесансної культури були для них вельми цінними насамперед з боку їх можливого використання для створення власних ідеологічних конструкцій. І все ж вони не лише виявили інтерес до творів раннього християнства, але й поєднували здобутки Русі з ренесансними традиціями освіченості, зверталися до першоджерел і раціоналістичних методів їх аналізу.

Та особливе значення для культурного розвитку України мала діяльність Київського братства, вчені діячі якого гуртувалися навколо архімандрита Києво-Печерської лаври Єлисея Плетенецького (бл. 1550–1624), який заснував братську школу і друкарню. Для вчених гуртка Лаврської друкарні духовні традиції Русі були тим, чим грецька і римська античність була для західноєвропейських гуманістів. Водночас, розвиваючи традиції братських шкіл, діячі гуртка вважали себе законними спадкоємцями греко-візантійської культури. Все це зумовило ідейну боротьбу навколо античної культурної спадщини.

Теоретичне обґрунтування можливості і необхідності вивчення православними античної філософії досить повно здійснив визначний письменник і церковний діяч Захарія Копистенський (пом. 1627), який у своєму фундаментальному творі “Палінодія” подає оригінальну концепцію духовної спадкоємності між Елладаю і Україною. Опираючись на численні античні джерела і святоотцівську літературу, полеміст звинувачує “латинян” в ересі, зазначаючи, що вони покинули істинну мудрість і взяли за “науки”. Але та вченість, якою вони пишаються, має грецьке, а не латинське походження – латиняни ж тільки спотворили її. Отже, католики “чужим пір'ям хваляться, чужим плащем накриваються, бо Грецька то суть мудрість

– Платонова й Арістотелева і інших філософів грецьких мудрість, частково їм виділена” [4, с. 900].

Він вважає, що можна читати і “паганські” книги, відокремлюючи “істину від неправди”, оскільки світська мудрість теж допомагає відстоювати православне віровчення. Зазначаючи, що саме слов’янство є прямим спадкоємцем античної мудрості, саме русичі міцно тримаються апостольської віри, автор “Палінодії” заперечує невченість православних і наводить низку імен діячів візантійсько-слов’янської культури. Тому, вивчаючи грецьку філософію, слов’яни беруть своє. “І ми, Росси, якщо заради наук в краї Німецькі удаємося, не за латинським, а за Жрецьким розумом удаємося, де, як своє власне, знаходимо, від Греків на короткий час довірене, відбираємо, зі спритністю проте сміття відмітаємо, а зерно беремо, вугілля залишаємо, а золото виймаємо” [4, с. 900–901]. Ідея, що “латинська” мудрість – перш за все “грецька” мудрість, дозволяла київським вченим не лише розглядати себе як спадкоємців давньоруської духовності, але й стверджувати в правах греко-античну культуру, обґрунтовуючи право на засвоєння культурних цінності Риму, а також результатів розпитку європейської науки і філософії. Сам Захарія Копистенський теж опирається на праці пізніх неоплатоніків.

Складність суспільно-політичного і духовного розпитку України, загострення релігійної боротьби зумовили і суперечності філософської думки, котра реалізовувалася в двох напрямках – радикальному, містико-аскетичному (Василь Суразький, Клірик Острозький, Іван Вишенський, Іов Княгиницький, Ісайя Копинський, Іов Залізо) і поміркованому, раціоналістичному (Мелетій Смотрицький, Захарія Копистенський, Касіян Сакович, брати Зизанії, Кирило Транквіліон-Ставровецький). Їх представники розходилися між собою насамперед у ставленні до розуму п мудрості (зокрема, античної).

Так, радикали вважали, що слід розвивати власну духовну культуру на ідеалах східнослов’янської духовності. Тому, виступаючи за відновлення православних джерел віри, вони коментували її популяризували твори грецьких отців церкви. Під впливом містичної традиції відкидав “мирське” знання Іван Вишенський, критикуючи “паганських учителів” Платона і Арістотеля. Проте, захищаючи православ’я в ідеалі раннього християнства, він не міг не сприйняти й тієї філософії, яка лежала в його основі. Тому, незважаючи на випадки проти грецьких мислителів, Вишенський фактично і об’єктивно сприймає їх ідеї, але в новому сплаві східно-християнського віровчення. Філософською основою його міркувань став християнізований неоплатонізм. Вперше на це вказав Іван Франко: “Бачимо тут живцем неоплатонівську концепцію про “ідеї”, змодифіковану неоплатоніками, прийняту отцями церкви ...” [9, с. 50].

Містико-споглядальному напрямку православного богослов’я протистояла раціоналістично-схоластична тенденція, відновлена після перерви у вченні братчиків. Помірковані богослови виходили з логічних (а не містичних) конструкцій останнього античного синтезу і орієнтували людину

не стільки на споглядання, скільки на активну громадську діяльність. Тому християнізований неоплатонізм, з одного боку, служив ідейною основою неортодоксальної пантеїстичної містики, яка сприяла формуванню реформаційної ідеології, з іншого, вів до утвердження ідей натуралістичного пантеїзму, котрі були теоретичним ґрунтом для проростання елементів гуманізму в духовній культурі України того часу. Завдяки цьому він сприяв засвоєнню культурних цінностей античного світу, а це свідчить і, про те, що “неоплатонізм українських мислителів кінця XVI – початку XVII ст. відіграв історично прогресивну роль” [6, с. 50].

Українські полемісти переконливо показали, що ми з великим народом з багатою європейською культурною традицією, і що саме в єдності з цією традицією полягає майбутнє України.

Література

1. Вишенський І. Твори. – К., 1986.
2. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. – К., 1992.
3. Історія філософії на Україні. – Т.1 – К., 1987.
4. Копыстенский З. Палинодия // Русская историческая библиотека. – Т. 4. – СПб., 1878.
5. Пам’ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – початок XVII ст.): тексти і дослідження. – К., 1988.
6. Паславський І. В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI – першій третині XVII ст. – К., 1984.
7. Пашук А. І. Іван Вишенський – мислитель і борець. – Львів, 1990.
8. Савич А. Нариси історії культурних процесів на Україні та Білорусії в XVI–XVII ст. – К., 1929.
9. Франко І. Зібр. творів. – Т. 30. – К., 1983.

Резюме

Мозговий Іван. Культурологическая проблематика и античное наследие в творчестве украинских полемистов.

Анализируется противоречивый процесс развития отечественной литературы и философии эпохи украинского “ренессанса”, отражение в них противоборства полярных тенденций, которые выражали духовные искания и общественные ориентации деятелей культуры.

Ключевые слова: полемисты, братства, античное наследие, православие, католики.

Summary

Mozgovyi Ivan. Cultural issues and ancient heritage in the works of Ukrainian polemicists.

The contradictory process of development of home literature and philosophy of the epoch of Ukrainian “Renaissance” is analysed. The reflection of polar tendencies in this struggle which express spiritual search and social orientations – of culture activists is given special attention.

Keywords: polemicist, fraternities, ancient heritage, Orthodox, Catholics.